

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P. 13.

Coll. No. 611

Title A work on Grammar

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 611 Subject : Grammar.

Title : A work on Grammar.

Author : — Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 10.9" by 4.4" Extent : 21 to 31 foll.

Language : Sanskrit. Script : Devanāgarī

Remarks : 13 begins abruptly.

एकदेशिना तन्माधारणसामान्यधर्मप्रत्ययविधावित्यर्थकप्रत्युत्तरेदत्तेऽनुबन्धानेकांतत्ववादिना रेफरूपावृत्तिवि
शेषधर्मैरुत्वादिः स्वमतेऽस्मात्तद्वृत्तिर्नवतीति तस्यातिदेशयोग्यत्वं परास्तुपगतमंगीकृत्याथायमव्यधिः स्या
दशग्रहणं शक्यं वक्तुमिति पृष्ठे बाहुमित्येकदेशिना गीकृतेऽव्यधिस्तर्हि न विष्यतीति प्राये ग्राहिते तदनस्तुपग
च्छतेकांतत्वादिना सिद्धांतिना कथमिति पृष्ठेऽनेकांतत्ववादिना इदमस्ति शीतिता तो वक्ष्यामि खरवसानमावि
सर्जनीयः ततोरोः सुपिविसर्जनीयः र इत्येकेषु के एकदेशिना उत्तरार्थे तर्हि अशग्रहणं कर्तव्यं ह्यशियथा स्या
दिहमात्रं ह्यवपतेरप्रस्ययः वृद्धवृद्धरोतीति प्रयोजनमशग्रहणस्योक्तं वृद्धवृद्धसतीत्यादौ दोषानुद्धारादन
निधानस्यैवमादेरवश्यप्रयणीयत्वादियमेकदेश्युक्तिप्रतीयते अशग्रहणप्रयोजनं त्वनुबन्धेकांतत्वादिमि
द्धातिरीत्या वृद्धस्तत्रेत्याद्येवेति प्रागुक्तं । अनुबन्धानेकांतत्ववादिमते त्वशग्रहणं न कर्तव्यमेव किंतु तन्मते द्वा
शेषलक्षितत्वरूपस्यैकस्मात्तद्वृत्तिरित्यस्याप्यतिदेशेन प्राप्तोति न मुने इत्यत्र नेति योगविनागात्वेकीदेशं प्र

तीवदीर्घप्रत्यपि सिञ्जोपस्य सिद्धत्वा सिञ्जोप एकादेशो सिद्ध इति वार्तिकं रजपद्मे वा त्तिकस्य चैकादेशो शब्दस्ये
 कादेशस्त्वनिसंबन्धिकार्यकौलत्तकत्वाद्वा पूर्वसिञ्जोपेऽग्रहोदितिरूपसिद्धेरदोष इति सर्वमतवर्धम् ॥ तनु
 प्रोठवानित्यत्र प्रादुहोहोदुतिवृद्धिः कस्मान्न नवतीत्यत्राह ॥ अर्थवद्ग्रहणे तानर्थकस्य ग्रहणे ॥ उपसि
 तस्यार्थस्य शब्दप्रतिविशेषणत्वेत्यागयोगोऽस्यामूलं ॥ अत्रार्थकल्यितात्यव्यतिरेककल्यितः शास्त्रीयोपि
 तिसंख्याया अतीति सूत्रे नाप्येवम् ॥ ज्ञापकमप्यस्यास्वरूपमिति सूत्रे स्वं शब्दस्येव प्रतीतो संकेतग्रहणान
 पेक्षत्वादसाधारणत्वादहेयत्वाच्च शब्दस्य परिग्रहेऽर्थस्य तु प्रतीतो संकेतग्रहणसापेक्षत्वात्तर्थाप्येव
 प्रत्यायनादनुकरणादशायां हेयत्वादपरिग्रहे सिद्धे शब्दवदर्थोपि कार्यविधौ प्रयोजक इत्यर्थकं रूपग्र
 हणमेवेति स्वरूपमिति सूत्रे नाप्येवम् ॥ स्वरूपमित्यस्य प्रत्याख्यानपद्मे तु एतत्तदोरिति सूत्रे एतद्ग्रह
 णं ज्ञापकं ॥ एतत्तदोरनंतरो यः सुरिति हितस्यार्थः ॥ गौणत्वेत्वा प्रत्युह्युद्वादि लोपेनेह सिद्धे ॥ विहि

॥२१॥

तविशेषणाश्रयणेषु तनुपरमेषददातीत्यादौ न स्यात् ॥ यदा त्वत्रापि प्राचीनप्रदर्शितरीत्येतत्तदर्थगतसं
 ख्यान्यानि धायीयः सुरीत्यर्थः आश्रीयते तदा सर्वदेः सादेश्च लुग्यक्तव्य इति वार्तिके सादिग्रहणे नैव सर्ववार्तिक
 इत्यत्रेव सर्वपेद इत्यत्रापि लुक् सिद्धत्वात्सर्वादिग्रहणमर्थवत्परिनाषा ज्ञापकं बोध्यं ॥ सीरदेवस्त्वाह ॥ ब्र
 ह्मेति सूत्रे राज्ञेः एव भ्राजिग्रहणमिह ज्ञापकमिति ॥ तनु एतदमुक्तं फणादिना राजिना साहचर्यात्तथाभू
 तस्यैव वत्त्वार्थतया भ्राजिग्रहणस्योपहीणत्वात् ॥ तच्चासत्यामर्थवत्परिनाषायामफणादेरपि भ्राजिना
 गस्य राजित्वाविशेषाद्ग्रहणे राजौ फणादित्वा निर्णयात्तथा भ्राजो तत्साहचर्यात्फणादित्वे निर्णय इति वा
 च्यं ॥ परस्य रसाहचर्येणैव योरपि फणाद्यौ रेव ग्रहणस्य विवक्षितत्वादिति चेत् ॥ विभ्राड्भ्राजिति
 रूपद्वयतावत्साध्यं तच्च ब्रह्मादि सूत्रे राज इति पठित्वापि सुसाध्यं ॥ भ्राजनासितिकल्पस्य वाचनिकतया
 तन्नेपदमात्रं फलकस्य त्वाजनात्कारस्य स्थानेऽकारस्य पठनीयत्वात् ॥ न चैव मृदितोपि भ्राजेः पक्ष

नशाप्नोति॥ शकारस्य समुदायावयवत्वेन तदवयवस्य राजेः राजत्वात्तावादिति वाच्यं॥ सत्यामर्थवत्यत्रिणाषाया
 मकारस्यार्थवत्त्वदित्याहुः पकारत्वात्समुदायावयवत्वपितदन्तावेसमुदायावयवो नमोपकारकत्वे दोष
 तावात्॥ अतएव रमाये इत्यत्रादौ तिष्ठति रिति प्राचीनप्रक्रियायां मुदम्भतमारोऽर्थवतः क्वाप्यन्तावादि
 त्याशयेनातर्हि सत्यपि स्थापके मरिडोडकारोऽर्थवतः समुदायस्यैवावयव इति कुतः॥ उच्यते। तस्मिन्मि
 पांतांतेताम इति सूत्रेथस्त्वकारादासिपः प्रत्याहाराकरणेन तिस्रसिति सूत्रे संज्ञावितसमुदायानु
 बंधात्तातानावयवानुबंधत्वमिति स्थापनात्। तेन संप्रप्रच्छि मरु ससंमि मरु इति मरिडोडित्वात्तावात्संप्र
 सारशलोपो न जवतः। एतेन निरनुबंधकग्रहणेन सानुबंधकस्येति परिज्ञायाप्याश्रयसति त्वाजिग्रहणे
 त्वाज्यवयवराजे निरनुबंधकस्यैव षत्वस्यान्तनुस्वतंत्रस्य राजतेः सानुबंधकस्यैव पास्तं॥ नचैवयवानुबंधनिर्दे
 शादवृष्टीत्यादौ षत्वेन स्यादिति वाच्यं॥ अतिपाशपेत्तत्र अतिदिशारुचर्यादनुबंधेन धातुनिर्देशं यदुक्ता

॥२२॥

॥२॥

यस्य निषेधाच्चेः सिजित्यादेरिव त्वाज्यवयवराजे रधातोस्तत्र षत्वे प्रवृत्ते निष्पत्तुरुत्वात्॥ शिपाशपे
 निनिषेधस्यानित्यत्वाद्वा॥ यत्तु शब्दरत्नकोक्तं अश्वादि सारुचर्याद्वातुसंज्ञकराजे ग्रहणे निर्णीते त्वाजि
 स्वरराजेः क्रियावाचकत्वात्तावात्तदन्तावे त्वाजिग्रहणस्यावश्यकत्वमिति॥ तन्मदं॥ अतिव्याप्तिपरि
 हाराय पहनीयस्य राज्ञ इति शकारस्यैवं सति वैयर्थ्यप्रसंगात्। किं बहुना तदन्तावेपिसिद्धांते नि
 श्चानिश्चिरित्यधातोः षत्वमुदाहृतमिति युक्तिरिति दिक्। इयं वर्णग्रहणेषु न प्रवर्तते। ईदृशोच्यस
 त्त्वर्थ इति निर्देशात्। तेन दध्यश्नातीत्यादौ यणादिसिद्धिः॥ अस्येति सूत्रे ताष्ये स्पष्टमेतत्॥ अतएव
 याविशिरूपोपादानविषयेति वृद्धा॥ एतन्मुलकमेव येन विधिरित्यत्र ताष्ये पठ्यतेऽलेशानर्थकेन तदं
 तविधिरिति॥ तस्यैवमपि मरुदूतश्च इमा इत्यत्रान्मरुत इत्यात्वापत्तिरत आह॥ गौशमुख्योर्मु
 त्येकारसंप्रत्ययः॥ गुणादागतो गौशः। यथा गौशस्य गोत्वमरुचारिजाड्यादिगुणसदृशगुणप्रवृत्तिनि

मिन्नकोवाहिकादिरर्थः॥ मुखमिव प्रधानत्वान्मुख्यः॥ गौणोऽर्थश्च प्रयुज्यमानो मुख्या र्था शेषेण प्रवर्त-
 न इति तासौ प्रथमः॥ एवं च गौणत्वाद्गौणिकत्वं गौणत्वमिह विवक्षितं। तच्च परिनिष्ठितपदस्य पदोत्तरसं-
 बधे एव प्रतीयते न तु ततः प्रागिति पदकार्येणेतन्मात्रप्रवृत्त्या गौणस्तिष्ठति गामातयेति वाहीके वृद्ध्या त्वे प्रा-
 तिपदिककार्यत्वाद्भवत एवेत्योक्तसूत्रे कैयरोपाध्यायाः॥ अत्र दीहिताः गौणवाहयेत्यादौ क्रियात्वया य प्राति-
 पदिकस्यैव गौणार्थता परिग्रहेणोक्तनियमस्यासां र्वत्रिकत्वं॥ गौणवाहीकमातयेत्यत्रापि वाक्यसंस्कारप-
 दे यदा गौणवाहीकयोः करोपि नीष्पादयोपीति शीत्या सममेव क्रियात्वया तत्कृतमुपकारमनुत्तवतोः पा-
 र्थिकपदस्य रावद्धे गौणत्वप्रतीतिर्यथोक्तसिद्धावपि सामानाधिकरण्याद्दीष्पादे द्वितीयेत्येवं रूपेणाप्या-
 क्तपदांतरे तदसिद्धेऽप्य॥ ननु विनक्तुत्यन्तिवेलायां प्रोयोक्तुर्गौणार्थत्वप्रतीता वयपदस्याप्रयोगेण बोधुः
 पदादेव गौणत्वग्रहः॥ किंबहुना प्रयोक्तावपि तत्तच्छब्दाच्चत्वरूपसामान्येनार्थाविधारणा पूर्वकं पदसंस्का-

॥२३॥

॥३॥

रं ह्येव विशेषतोऽर्थमनंतरं प्रतिपद्यते इत्युपगमात्तस्यापि पदादेव गौणत्वप्रतीतिरिति वाच्यं॥ एवमप्ये-
 पि पुष्पादस्मदोः स्वरूपमात्राश्रयाणां कार्यणामुपसर्जनतायामिव संज्ञायां प्रवृत्त्यापत्तिः एवं च स्त्रिय इत्यादि-
 रपि॥ ननु संज्ञात्वनियानेपदोषो रघुनाथोदिशब्देण तावदवदत एव। पुष्पाद्युपपदेऽस्मद्युत्तम इत्यादि-
 वपिनोऽप्यनुकरणत्वं नंगापत्तेरिति चेत्तच्चिरंतनसंज्ञासु तथा कल्पनेऽप्याधुनिकसंज्ञासु शास्त्रानुस-
 रणस्यैव योग्यत्वात्। अत एव सर्वनाम शब्देण तापादानं नाप्योक्तं॥ तस्माद्दिशिष्टरूपोपादाने गौणमुख्य-
 त्वायः अर्थवद्गुणपरिभाषामूलकत्वादर्थोपस्थितेश्च रूपग्रहविशेषसापेक्षत्वात्प्रातिपदिककार्येपि-
 न्यायप्रवृत्तेरिष्टत्वेपि गोतइति सूत्रे तपरत्वस्योकारो तोपलक्षत्वाद्गुणश्रयत्वाद्दे शैतोभशसोरित्यात्वस्य
 गौणोऽप्रवृत्तेर्निर्हृत्यादित्याहुस्तदप्यपरे नहं मंतोऽत्र त्वत्वं संपद्यः महान्महान्तः इत्यादिनां प्रयो-
 गे ताहौ सावितित्वादेशस्य सांतमहत्तइति दीर्घस्य करणेन विरुद्धत्वात्। तस्मान्पदमात्राश्रितिविधौ गौ-

५५

एतदुच्यते यद्यदि ॥ त्रयादयः स्युः संज्ञास्वप्नुः ससर्जनवत्तदा ॥ अथ चेत्प्रातिपदिककार्ये विस्मादयेन यः ॥ त
दाऽमहान्महात्तदिति दीर्घस्य कागतिः ॥ अत्रोच्यते ॥ गौणमुख्यन्यायं पदकार्ये ॥ अथ गौणलाक्षणात्
रूपगौणत्वस्य पदादेव प्रतीतेः प्रागुपपादितत्वात् ॥ कुतस्तर्हि संज्ञायां त्रेस्त्रयादयो न प्रवर्तन्ते इति चेष्टु ॥ अथ
वदूपापरित्यागामूलकौपंन्याय इति तावत्सकलवादिसंमतं ॥ तत्र गौणलक्षणायाः पदमात्रविषयत्वेऽपि संज्ञा
यास्तथात्वात्तावः प्रातिपदिकमात्रस्य संज्ञात्वेन विनिपुज्यमानत्वादिति प्रातिपदिकेऽप्यप्रसिद्धत्वरूपगौण
त्वस्य सत्यात्त्रयादेशप्रसंगः संज्ञायां नोद्भावनीयः ॥ तदेतदुच्यते ॥ अनिव्यक्तपदार्थायेत्येतन्नालोकविश्रुताः ॥
शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तु दुर्लभ इति ॥ अथ वत्परित्यागामूलकत्वाविशेषेऽपि गौणमुख्यन्यायादस्य
थमुक्तिः प्रातिपदिककार्येऽपि प्रवृत्तये इति तु तत्त्वम् ॥ तदेतदतिशयेन सर्वादिसूत्रे संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधवा
त्तिकं प्रत्याचक्षणात्तदुच्यते ॥ अथ पुनः संज्ञाप्रतिषेधस्तावन्नवक्तव्यः ॥ अनिव्यक्तपदार्थायेत्येव सिद्धत्वादिति ॥

॥२४॥

त ३

सर्वनामकं संज्ञासक रणे ॥ शेषेऽप्येतदनुरीत्या किं न्वनियक्तपदार्थायेत्यस्य गौणमुख्यन्यायमूलकत्वं पद
कार्येऽवप्रवृत्तिव्यसिद्धांतयस्तस्य कथनं पूर्वापरविशेष इति विचारणीयं ॥ नन्वर्थक्यपरित्यागादिशिष्ट
रूपोपादानविषयत्वस्य प्रागुक्तत्वात् मूलत्वादतस्य न्यायद्वयस्य विशिष्टरूपोपादानविषय - तेवमुक्ता ॥ त
त्प्रतिकिं विशिष्टरूपं किं शिष्टानुपूर्व्यवच्छेदेन विशिष्टार्थोपस्थापकमुक्ताविशेषेणापि ताद्यः ॥ प्रमाणात्ता
त् ॥ अगोमनी गोमती संपन्ना गोमती चूतेति प्रत्ययस्य लुगिति सूत्रस्य तावत्प्रयोगे स्त्रियाः पुंवदिति विशि
ष्टरूपोपादानात्तावदौणार्थकस्यापि पुंवद्भावप्रसंगाच्च ॥ अमरुती संपन्ना मरुदूता ब्राह्मणीत्यत्र गौणीत्वं
हन्ति तात्पुंवद्भावकथमित्याशङ्क्य मरुत्वमात्रमुपचरितं न तु तद्विशिष्टः स्त्रीप्रत्ययार्थोपीति विवक्षया स
माधानपरेणात्मरुतसूत्रस्य प्रदीपग्रंथेन विशेषाच्च ॥ पदकार्येऽप्येवायं न्याय इत्योक्तसूत्रे प्रदीपव्याख्याय
विशिष्टरूपोपादान एवायं न्यायः स्यादौतोशिदौतो मृशसोरित्यनयोरपि सर्वनामस्थानामृशसाक्षिप्रा

सरेपादि

त १

ह्य३

तिपदिकस्योतइतित्यनेनविशेषणादिशिष्टशब्दाप्रत्ययेनगोस्तिष्ठतिगामानयेत्यादौवाहीकप्रवृत्तिनस्या
 दितिनव्यविवरणविशेषाच्च।अगोर्गोसमपद्यतगोतवदित्यत्रगौणार्थकत्वादोदंतनिपातस्यननवतिप्र
 र्गसंज्ञेत्योत्सूत्रस्वनाश्वविशेषाच्च।ओदंतइत्यर्थोपस्थापकविशिष्टरूपोपादानात्।नचनिपातइत्येवत
 त्रविशिष्टरूपोपादानंनिपातसंज्ञाव्यादिपदोपस्थित्यादीनांसति संनवेऽर्थवतामेवेतिपेसार्थकास्ते
 षोनिपातानामेवग्रहणंनगौणार्थकानामपीतिनव्यविवरणेपदर्शितस्तदाशयःनिपाताइत्यस्यशब्द
 संज्ञात्वाहचंपठतीत्यादाविवविशेषतस्तत्तदर्थविशिष्टशब्दाबोधकत्वात्।अकपदस्यविशेषतोर्थानुपस्था
 पकत्वेपिसामान्यतोर्थविशिष्टाद्युच्यं पठतिनत्यनर्थिकमित्यनुत्तवान्निपातपदेनार्थविशिष्ट्यादीनां
 सामान्यतउपस्थितिरित्यंगीकारेनिपातसंज्ञोद्देश्यस्यञ्जातस्याः।रोपितार्थेतरार्थानुपस्थापकत्वा
 नित्य२।गौणार्थकत्वमित्येन्यदेतत्॥अस्तुतर्ह्यर्थोपस्थापकरूपसामान्यंविशिष्टरूपंननुविशिष्टानुपूर्ववच्छि
 नंतदितिद्वितीयःपक्षःतर्गोऽनवदित्यादौवेवेऽःपदांतादितिपूर्वरूपाप्रसंगात्॥आयुर्वृत्तंज्योतिःशा

॥२५॥

॥५॥

स्त्वमित्यादौरुत्वाद्यसंगच्छ।संज्ञानूतश्चसुरस्यापत्यमित्यर्थश्चासुरिरित्यादावा - इव्रीऽप्रसंगाच्चेतिज्ञेनाप्रधा
 नेकार्यसंप्रत्यस्येतिवक्ष्यमाणत्वात्तदनुरीधात्प्राधानेनार्थोपस्थापनेएवैतन्यायप्रवृत्तेरनुपगमादेऽःप
 दांतादित्यादाविशेषेणेनपदेत्यादित्यादिनातदुपस्थितौदोषानावात्।प्रधानस्यचएउ-इत्यस्यवर्णग्रह
 णादर्थानुपस्थापकत्वात्।यत्राप्यर्थोपस्थापकंविशेष्यंयथारुत्वादिविधौसातस्यरुदित्यादितत्रापिगौण
 त्वेप्रतीतेर्वाक्यार्थत्वात्ततःपूर्वमेवकार्यप्रवृत्तेरदोषः।गोःपठतीत्यादौतिङ् इत्यादिःप्रवृत्तावधेयैवग
 तिः।चिप्रत्ययस्यविषयेतुतत्प्रवृत्तिःशब्दोमुख्यार्थीनकषमवर्त्ततेति।विशेषश्चासुरिरित्यावपिप्रसिद्ध
 र्थकसंबंधिशब्दस्यराजश्चसुराद्यदितियतावरुइत्यादतइजित्यदंतप्रातिपदिकत्वेनसंज्ञानूतस्यैव
 तस्योपस्थितस्योपस्थित्यंतरसापेक्षाप्रसिद्धार्थस्यापत्येनयोगान्नावांसंज्ञासूत्रस्यापत्यंतस्यार्थः।अतु
 विशिष्टानुपूर्ववच्छेदेनविशिष्टार्थोपस्थापकविशिष्टरूपोपादानेपदकार्येगौणमुख्यन्यायोअनित्यरूप

दार्थायेइतिन्यायस्तुविशिष्टरूपोपादानमात्रइतिव्यवस्थाप्यत्वइवतीत्यादौप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिविशिष्ट
 रूपोपादानात्कार्यत्वाच्चिनिमित्तकश्रादेशेनप्राप्नोतीत्याशंक्यहुरिदीक्षितैरुक्तं। यस्यपदस्ययत्नम
 न्नित्याहारेगौणार्थकंप्रादुर्भावस्तन्निमित्तकपदकार्यमिहविवक्ष्यतेतेनयथामहद्वृत्तश्चइमाइत्यत्रानूत
 तद्वायेहत्वस्तियोगेसंपद्यक। तैरिच्छिप्रत्ययविधानाद्वृत्तपदसमनित्याहारेगौणार्थप्रादुर्भावोतन्निमित्त
 कमाह्वेनतवतिनतथात्वइवतिइत्यत्रचिनिमित्तत्वादादेशस्येतिनदोषः। गोमयदित्यत्रप्रत्ययसंज्ञातुः
 तत्कार्यप्रत्ययतावद्वाराअतवदित्येतन्निमित्तिकेतिविशेषःइतिअस्मिन्पक्षेअगोमतीगोमतीसंपन्तागोमती
 ताइत्यत्रपुंवभावस्तुनप्रसज्यतेभूतेत्यनेनसामानाधिकरण्यात्तथाहि। नवनसामान्यकर्तृरिगो
 मतीशब्दाद्यैश्चैतस्यगतित्वाक्रियाविशेषकत्वाद्विशिष्टकर्तृरिविधीयमानः। कप्रत्ययोऽगोमतीमाचष्टेनगो
 मतीमपि। यथाव्याकरणस्यसूत्रंक्रियतेइत्याख्यातेनक्रियासामान्यकर्मसूत्रमेवोच्यतेव्याकरणसूत्रत

॥२६॥

इत्यत्रउतुविशिष्टक्रियाकर्मव्याकरणमि। अतएवसंधीनवतीब्राह्मणाइत्यत्रबहुवचनोपपत्तिः। अतएवाशु
 कः। सुक्तं संपद्यतेतथातत्। सुक्तीनूतइतिविवरणवाक्यंप्रयुज्यतेनत्वमुक्तः संपन्नइति। कथं तर्हि मद्रूता
 ब्राह्मणीत्यत्रपाहनाध्यपुंवभावउदाहृतइतिचेत्। इच्छं। अतूतज्ञावेच्चिर्विधीयते। अतूतज्ञावश्यकः कारण
 स्यविकारात्मनाअतूतस्यतदात्मनावः तवकचित्प्रकृतिः कत्रीतविलुतिः एकोवृद्धः पचनौकातवतीति
 प्रकृत्याप्रयवचनदर्शितात्॥ यथाचप्रकृतेः कर्तृत्वंदृष्टं तथा कचिद्विलनेरपितथाचपस्याशायां नाप्यसु
 वर्णपिंडः स्वदिरंगारसवर्णकुंडलेतवतइति। अमानित्तत्तेननिजायशोपुगं द्विफालवद्वाश्चिकुराः शिर
 ःस्थितमिति नैषधीयेयविकाराश्रयंवचनं दृश्यते। गृह्णातिवाचकः संख्याप्रकृतेवितेनहीतिवचनंप्रमा
 णीकृत्योक्तप्रयोगेषुविपरितंप्रकृतिविलुतितावंवर्णयंतो नैयायिकनव्याख्यसंघोब्राह्मणाः संघोतव
 तिअपरस्तंतवः परोतवतीतिविकाराश्रयंवचनंप्रदर्शितवद्विरुपाध्यायेर्निश्रेयपश्चात्कृताः॥ गृह्णाति

वाचकः॥ संख्यामिति वचनं तु चिप्रत्ययविषयं व्याख्येयम्। तथा यत्कपि संपद्यमानं तु यथावत् कर्तव्यं तिसंप
द्यकर्तृरिविधीयमाना यत्तु यथाविकाराद्भवति सूत्राय कल्पते यवागूरिति। ततश्च चिप्रत्ययोपि संपद्यक
र्तृरिविधीयमानोऽभूतज्ञावविषयत्वादकं मर्थे विकारात्तयाद्यात्मकमनिदधानुत्तयोऽकर्तृत्वमवसायय
ति। यथोक्तं। पूर्वस्वामविजहत्संस्पृशन्धर्ममुत्तरम्॥ संमूर्छित इवात्मा जायमाना निधीयते इति॥ एवं
स्थिते मधूतावा लणीत्यत्र तव न सामान्ये कप्रत्ययकृत्वा तद्विशेषानि धानाया मरुत्यमिन्नेवर्तमाने मरुतीशकः प्र
पुज्यते स तव न सामान्यकर्तृत्वा चिप्रत्यये लब्ध्वा भूतेत्यनेन सामानाधिकरणोक्तवति। अतएवाशुक्तः शुक्तः संप
त्तः तथा भूतः शुक्लीभूत इत्यपि कादाचिद्विवरणवाक्यं प्रयुज्यते। इदं त्वत्र वक्तव्यं। यत्राग्निः सोमश्च माणवका
विति वृत्तेः पूर्वमाणवकवृत्तित्वादग्निसोमपदयोर्गौणार्थकत्वं ततः प्रधानस्य सापेक्षकत्वाद् वृत्तिस्तत्रेत्ययत्नो
स्त्वदुक्तरात्। अत्र प्रवृत्तावपि देवता द्वंद्वे चेत्या नङ्कुतो न प्रवर्तत इति। न च माणवकवृत्तित्वाद्देवता द्वंद्वे वा सोम

॥२७॥

श्रीगणेशाय नमः॥ नवतीति वाच्यं। आरोपितार्थकस्य तस्य सत्त्वात्। गौणमुख्यन्यायस्तु विशिष्टरूपोपादानावा नत्वयाचार्यपितुं
शक्यः न चानङ्प्रवृत्ताविष्णुपत्तिः अग्निसोमौ माणवकौ वित्युक्तेस्तु दिति सूत्रात्तावत्प्रयोगेष्वेत्ययारि
श्वानडीप्यकृतत्वादिति यत्किंचिदेतन्मया देतम्। अतएवं संपद्यतेत्यद्वयतीत्यत्र चिप्रत्ययांतेषु मत्सामाना
धिकरणे गौणमुख्यन्यायेन मध्यमस्य तावत्कृतावारणे कृते चित्वाकोऽनं संपद्यते इत्यत्र सकस्मान्न
न चानपुष्पशोऽवृत्तित्वाद्वा ताविव गौणमुख्यन्यायाददोष इति वाच्यम्। वृत्तौ त्वद्विन्नदेवदत्तादि वृत्तित्वाद्युष्प
दे गौणार्थकत्वस्य षक्तुं शक्यत्वेपि वाक्येऽतएव मिसामानाधिकरण्यादुत्तरपदार्थप्रधानतया सा मास वृत्तिपु
ष्पशोऽतथात्वात्। अतएवातं तवसि अनं न वामीति मध्यमोत्तमा बुदाहृतौ वैपाकरणसूत्रेणैकोददीहितेः॥
एतेन प्रकृतिविज्ञातिसमन्तव्याहारे प्रकृतेरेव कर्तृत्वमेतद्वाच्यं प्राप्ता एव इति नैयायिकानुपगमः प्रत्युक्तः अस
अतस्मिन्नित्यादौ सर्वनामकार्या प्रसंगात्तदनञ्जमास इति प्रतिषेधानर्थक्या पाताञ्जल्युक्तिसंतवमूलभूतस्य नञ

मासे पूर्वपदार्थप्राधान्यस्य नाद्यादौतिरस्कृतत्वात्। नच सिद्धातेन असमासस्यारोपितोत्तरपदार्थविधकत्वाद्गौणार्थक
त्वमेवेतिवाच्यं। सखलइतित्वेनतदितरबोधकस्यगौणार्थकत्वानुपगमान्ननुमानित्याकारेणारोपितार्थकस्यन
असमासस्यतदतावात्। अत्रब्रूमः। प्रकृतिविकारैतावद्भिन्नौ आरंभवादेतथायोग्यत्वान्। परिणामवादेयद्यपिप्रकृ
त्यनेदोविकारेवक्तुंशक्यःविकारात्तेदस्तुप्रकृतौनास्तिइतितयोर्नेदएवा। तदुक्तानेदनंपचतीत्यत्रद्वयार्थःपचिस्तु
त्वात्विक्लेदयन्नोदतंनिर्वरयतिइतिविकृतिरूपप्रकृत्यर्थव्यापाराद्भिन्नस्योत्पत्तिरूपस्यविकारव्यापारस्यनगव
ताप्रदर्शितत्वम्। ततश्चनवत्याद्यकर्मकधातुयोगेधातोरुत्तयवाचित्वं वक्तव्यमुत्पत्तिजनकस्य प्रतिव्यापारस्यच
नप्रधानत्वंसकर्मकत्वापातात्किंतुप्रकृतिप्रकृतिव्यापारजनन्योत्पत्तेस्तत्वंतथाचतंतकपरोत्तयतीत्यादौतत्वादे
प्रकृतौधात्वर्थेनेदात्वयःधात्वर्थनामार्थनामार्थयोर्भुत्यत्तिवशात्कचिदेदात्वयस्वीकारेतुप्रकृतेधात्वर्थानंगीका
रेपिनक्षतिःतत्वादेवृत्तित्वेसंबंधेनव्यापारएवान्वयात्। विकारस्यतुप्रत्ययद्वाराप्रधानीभूतव्यापारेउत्पत्तावन

३५

॥२६॥

यःविकृतिविशिष्टायाउत्पत्तेःप्रकृतिवृत्तित्वात्प्रकृतेःप्रत्ययार्थप्रियद्वारातदन्ययस्तदाप्रकृतेरपिकर्त्तित्वमित्येकोवृत्त
पंचनौकानवतीत्यादेवानुपत्तिः। नचतिङ्समानाधिकरणेप्रथमेतिवार्त्तिकविशेषःप्रकृतिवृत्तित्वोरुपपत्तेरपिइवै
क्याहस्तुताऽनेदात्। यथावाजहृदयोर्नेदपिदेवदत्तमंतराहृत्यातयोर्नेदःबालश्रासौदेवदत्तःस्त्राविरश्रेति-द्यतेनुवि
कायाचकत्वात्स्यगनित्वाक्रियाविशेषकत्वेनतदर्थस्यधात्वर्थेतर्त्तवात्सकत्वापत्तिर्नास्तीतिप्रकृतेरेवकर्त्तव्यंप्रागु
क्तंएवंस्त्रितेऽत्वेत्वंसंपद्यतेइत्यत्रात्वंशब्दार्थस्यतिङ्समानाधिकरणत्वात्तान्ममोननविषयनित्वंशब्दार्थस्यतुनक्षा
मानाधिकरणेप्यत्वमनिन्तदेवदेवदत्तित्वाहस्तुताऽत्वेवृत्तित्वेपिगौणार्थकत्वानुपपत्तेरनावादसौननविषयति
इतिहृतमधिकेनविस्तरेण। नत्वेवंमल्लोपोनइहृन्पूषार्थस्यांशौसौच्यत्वंसंतस्यवाधानोमेनइत्यादीनांशब्दादं
उत्पत्त्याःसुशर्मत्वादेवप्रवृत्तिःस्यान्ननुमानावागमीसुस्त्रोताःसुपथिनोत्यादावन्तादीनामर्थक्यादतआह॥
अतिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवताचानर्थकेनतदंतविधिंप्रयोजयंति॥ज्ञापकंत्वस्यामिणःषीधूमिति किमंगग्रहणे

नेतिदीहिताः। वित्तषेड इत्यत्रानर्थकस्यैवधीधर्मस्तत्तवादिहापितस्यैवग्रहणं स्यादितिभ्रमवारणाग्रामादित्यस्य
 वश्यकत्वाच्चनमिदमपूर्वं। तथाहिपेनविधिरितिस्त्रेपठितमिति नव्यतराः। वस्तुतः कर्मता। धीत्येवाः ज्ञातावि
 नितिलोपनिपातनमन्तिविप्रसृतितावदाधनायक्रियमाणमिहज्ञापकं। मनिनंतयोः कर्मन्वृत्तनाश्रयोः रनर्थकत्वा
 म्रसृतितावाप्राप्त्या नस्तद्विज्ञप्तयेवरिलोपस्यसिद्धत्वान्निपातनार्थक्यापातात्। तथाचनिर्देशास्तस्यव्याख्यानइति ति -
 चव्याख्यातव्यतास्तः। अंतर्वहिस्यंचिजोक्तः। स्वास्तोः कारइत्यादीतिदिक्। ननुसदादीनामइत्यादिनेममित्यादाव
 तुनासिकः कस्माच्चेत्यतश्चाह। नाव्यमानेनसर्वर्णानांग्रहणं। अणुदिस्त्रेः प्रत्ययइत्यनेनसामर्थ्यात्प्रतीय
 तइतियोगाश्रयणादेशासाध्या॥ असांप्रतिकइत्यादिसंज्ञाप्रत्ययतुनावश्यकंप्रतिषेधः महासंज्ञाकरणादर्थ
 प्रत्यायकस्यप्रत्ययसंज्ञाकणादीर्घप्लुतयोरर्थप्रत्यायनेसामर्थ्यात्तायात्। कुलेशुरित्यादौ ताव्यमानस्याप्युदि
 त्सामर्थ्यादयंनिषेधोनप्रवर्तते। तोएत्येवायंप्रतिषेधस्तथात्रपठ्यते। ताव्यमानोऽस्यवर्त्मन्तग्रहणातीतिरुदत्तादयः॥

॥२॥

ज्ञानिपदाश्रयणोऽणग्रहणप्रत्याख्यानैवप्रत्ययइत्यंशोवाक्येनदेनसाजात्यप्राप्त्यसर्वर्णग्रहणप्रतिषेधकोऽतएवज्ञाता
 दादीसइतिस्त्रेताव्येकिमर्थमाचिमुच्यतेनज्यादइत्योद्योच्यतांकारूपसिद्धिः। अंतर्गतोदीर्घोत्तविध्यतिर्यतर्हिइदम
 वज्ञापयतिनवसेषापरिताया ताव्यमानेनसर्वर्णानांग्रहणंनेमुक्ते। तत्रज्ञापयतीत्यस्याप्रत्ययदेयोगार्थप्रत्यायनद्वारे
 तिशेषः॥ सिद्धंवचनंप्रत्याख्यायानुमानिकवचनकल्पनस्यायोग्यत्वात्। उक्तार्थस्यज्यायस्त्वात्। अतएवअणग्रहणमे
 वप्रत्याख्यायतेनव्यप्रत्ययइत्येतद्विधीयणुदिस्त्रेजाव्येस्पष्टं॥ गुणानेदकप्राप्तंनुनानेननिषिध्यतइतिमुप्रागेवो
 क्तंनविस्मरणीयं॥ नन्वेवंयेददसोसेरित्यनेनामूइत्यादौदीर्घोत्तप्राप्नोतीत्यतश्चाह॥ नाव्यमानोप्युकारसर्वर्णान्
 यज्ज्ञानि। दिवउस्त्रेतपरकरणद्युस्यामित्यादौध्वेसूडित्यनेनकिंरूपाननुवृत्तिपरेपरत्वाद्दृष्टिहतेपुनःप्रसंग
 विज्ञानादंतर्गतः प्राप्तस्यदीर्घोकारस्यनिरुत्तयेक्रियमाणमिहज्ञापकं॥ अत्रोकारइत्युपलक्षणंक्रिद्वायनेनसर्वर्ण
 ग्रहणंभित्येतावतावस्तुसात्येनज्ञाप्यतेइत्युत्तीचकस्यतकारेवमितिवार्तिकव्याख्यानावसरिकैयटः॥ छोरित्यत्रकिंरूप

हणानुवृत्तिपक्षेऽयं जनस्यांतरतस्याद्वयसिद्धेश्चरितार्थस्य दुर्निरूप्यत्वात्पुनर्यथैतपरकशरणं यथाश्रुतरूपाश्रयणं
 यणद्वाराहलइति दीर्घबाधनार्थं संपद्यतइति संप्रसारणार्थं संज्ञासूत्रे स एव। न च अस्मिन् पक्षेऽमृदुत्वाद्यसिद्धिः। अदसो
 सेरित्यत्र उड् इति दीर्घयोः स्वयोरस्समाहारनिर्देशात्। न च घ्यंतत्वाद्दस्य पूर्वनिपातेन पुंसक इत्यस्य वर्णदीर्घयोः प्राप्तेः
 दीर्घस्य शब्दंतरप्राप्ताऽनित्यत्वेन परत्वाद्धेस्वेततस्सवर्णदीर्घे उड् इति रूपा सिद्धिः। समुदात्ताद्धइति निर्देशात्पूर्वनि
 पातप्रकरणानित्यत्वेन दीर्घस्यैव प्राप्तिर्वातात्। अतएव सनाहं सनिह उड् इति तादृशं अमउरित्यादौ न सवर्णग्रहण
 शंका। उरूपधाया गहइति वज्रयेतुदिति दीर्घनिर्देशाद्दस्य दीर्घयोः प्रक्षिष्टनिर्देशेन गोहइति विहृतइति निर्देशप्र
 त्याख्यानाच्च परिताषायाच्च नित्यकल्पने परंगौरवप्रसंगात्। नित्येस्वरितर्त्वापत्त्याहदोरवित्यत्रेव मुख्यसुखार्थउदि
 तिकार इति पक्षेऽवश्यमेवं वाच्यत्वाच्च। तपरसूत्रे इकारं प्रक्षिष्टज्ञापकसमर्थनपरत्वात्वेकदेशुक्तिरित्येउडिति
 सूत्रे कैस्तुने स्पष्टं॥ पुनश्चैतत्॥ दिवशब्देकारस्योदात्तत्वात्संज्ञाधर्मणो हलः स्थाने जातस्योकारस्यानुदात्तत्वाद्यणित्वात्तस्य
 रितयोरिति स्वरितबाधनायावश्यकर्तव्येन दिवउदित्यत्रोदित्युदात्तनिपातनेनैव तत्स्वरितस्याबाधसिद्धौदित्यस्य दकार

3

एकत्र पक्षे तदुपलक्षणेन व्याख्यानं
 मन्त्रस्थानिकल्पनेन व्याख्यानं इति भावः ॥ २ ॥

प्रक्षेपस्य निष्प्रयोजनत्वात्। दिवउदित्येतदुदित्यस्योपलक्षणेन व्याख्यायद्दोरविति नायंतकारकः तर्हि दकार
 इत्येउडितिसूत्रे तावत्स्यकारस्य नि को धकारस्य स्थानिको वादकार इति व्याख्यानं नुनवैदुर्ध्वं पक्षपातिः तस्मात्। कि
 मीत्य उड् इति सूत्रे हलइति दीर्घस्तेनैव बाध्यता॥ इदं तु बोध्यं किं द्रुहणानुवृत्तौ संप्रसारण
 संज्ञायां वाक्यस्य संज्ञित्वेऽनुवादप्रदेशेषु संप्रसारणस्येत्यादेः संप्रसारणजातबोधकत्वादीर्घो नैव प्राप्नोति॥ वर्ण
 स्य संज्ञित्वेऽपि दुहादेशस्य संप्रसारणस्थानिकस्य संप्रसारणग्रहणेन ग्रहणे मानातावाद्युत्पत्त्यादौ वारणीयः॥ संप्र
 सारणस्थानिकपूर्वकादेशस्य संप्रसारणग्रहणेन गृह्यते। शीतोक्तात्प्राकारिणिद्रुहतेत्यादि निर्देशात्। एवं मह
 र्त्विमजघुइत्यत्रापि न दीर्घः॥ अंगत्वेन प्रत्ययपरत्वस्यापि दृष्टान्तात्। संप्रसारणस्येति दीर्घस्तु उत्तरपदनिमित्तसंप्र
 सारणएव प्रवर्तते। तेन मनस्सुयेन कुपुसंदां त्यधीयेते इत्यादौ अपि न दीर्घः॥ न चैवमपि द्रुहयुवावित्यादौ पूर्वरूपाप
 त्तिः। समानांगग्रहणात्। वर्णादांगस्य बलीयस्त्वाच्च॥ अहयुग्यासावरुणश्च अहयुग्यासावरुणइत्यत्रापि न। वर्णमात्र

पेक्षत्वात्तरंगेण यस्यावाधितत्वात्। विदुःशुक्रमित्यादौ संप्रसारणविधानसामर्थ्याद्यणावाधत इत्यन्यदेतत्। एतेनानदी
 र्चस्तपरत्वाच्चेत्युतइत्यत्रकागतिः। इतिप्रदीपहृत्कार्यकार्यगाञ्छेकरस्तिरः। तथाहि। बाध्यनांतपरत्वेनविधिस्तु
 व्यनिमित्तकः। नन्वत्यशस्त्रस्तत्ताष्योक्तकौर्वतोयथा। एवंतुद्यौकामिरितिप्रतिषेधस्तृतीयताष्यप्रयोगेपिनका
 चित्कृतिरितिस्त्वमवदातं। तित्स्वरितमितिस्त्रेताष्यस्पष्टेण॥ नन्वतोदीर्घेयित्रीत्यत्रअयत्रीत्यस्यसार्वधातुक
 विशेषणत्वात्तदंतग्रहणाद्यंतेतामादीर्घःस्यात्तामिवादावतआह॥ यस्मिन्विधिस्तदादावल्परुणे॥ यस्मि
 न्सप्तम्यंतेअर्जुनरूपेग्रहस्यसप्तम्यंतार्थनिमित्ततास्यग्रहस्पकरणेर्थाद्यावृत्तिकरणेविशेषणयोर्विधिःसतदा
 दिविधौबोद्धव्यइत्यर्थः। तदंतविध्यपवादत्वाद्धिशेषणानूतसमानाधिकरणेसप्तम्येतत्प्रवृत्तौनिमित्तं॥
 सापिनकेवलंतदर्थवर्तित्वेव। स्वरूपतोपीतिनेदुशिक्षति। त्यादौवशादेःकृतइत्यर्थत्वात्। अत्रनत्यपीतींस्त्वज्ञा
 पकंतथाहिधुमास्तेत्यत्रहृलीतिसप्तम्यंतेतापिविशेषणेनचेत्तदंतदंतविधिस्तदाप्रदायेत्यादौत्यपिपरतईत्